

НҮРШЕҢІС БАЙҒАНИН

ҚАЗЫНА

Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының ректораты республикалық «Арыс» қорымен бірлесе отырып, Мемлекеттік және Ақтөбе облыстық «Мәдени мұра» бағдарламаларына үлес қосу мақсатында «Қазына» атты жаңа жобаны жүзеге асыруға кірісті.

Жоба жетекшісі — профессор, экономика ғылымдарының докторы Ғалымжан Нұрышев

Нүрсейіс Байғанин

**Естеліктер
Таңдамалы шығармалар**

“Арыс” баспасы
Алматы
2006

ББК 84 (5 Қаз)
Н 83

Жинақты құрастырып, баспаға дайындаған
доцент Ж. Асанов

Пікір білдіргендер:
академик Р. Бердібай,
А. Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті;
академик Р. Нұрғали,
Л. Гумилев ат. Евразия мемлекеттік университеті

Н 83 Нұрпейіс Байғанин. Естеліктер. Таңдамалы шығармалар /Құраст. Ж. Асанов. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. — 312 бет.

ISBN 9965-17-302-8

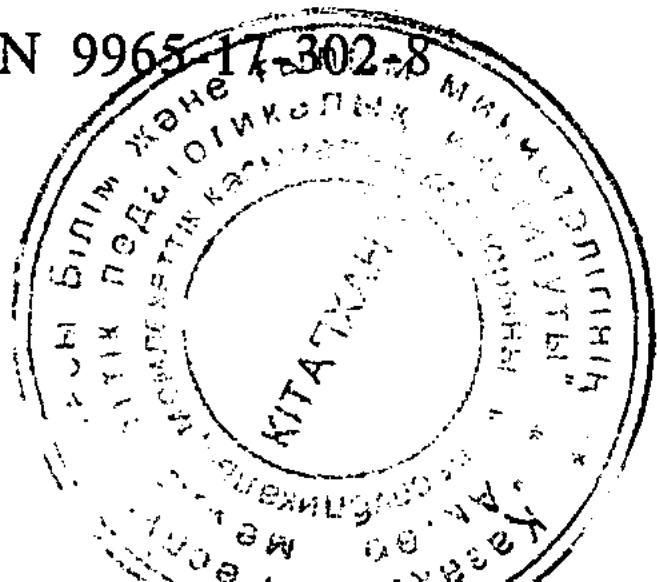
Кітапқа ұлы жыршы, эпик ақын Нұрпейіс Байғаниннің (1860—1945) өшпес мұрасы, таңдамалы өлең, толғау, дастандары топтастырылып отыр. Ақын-жыраудың көзін көріп, жырларын тындаған қазақ әдебиеті классиктерінің естеліктері де тарихи дерекнама ретінде ұсынылды.

Жинақ ғасырлар тезіне төтеп берген асыл мұра — сөз өнерін қастер тұтқан көпшілік қауымға, әсіресе жас буын, өскелең ұрпаққа арналған.

ББК 84 (5 Қаз)

Н $\frac{4702250200}{446(05)-06}$

ISBN 9965-17-302-8

© Байғанин Н., құраст.,
Асанов Ж., 2006
© «Арыс», 2006

МӘДЕНИ МҰРА – МӘНГІЛІК ҚАЗЫНА

Адамзат ұрпағы ХХ ғасырдың аяғында талай тарихи белестерді артқа тастап, ХХІ ғасырға аяқ басқалы да бес жылдан асып барады. Бүгінде білім-ғылымы мықты дамыған елдер барлық жағынан алда болатынына көз жеткіздік. Оның дәлелі ретінде өткен ғасыр аяғында әлемнің дамыған мемлекеттерінде білімді түбегейлі реформалау бағытында жүргізілген бірқатар іс-шараларды айтсақ та жеткілікті.

Негізгі бағдар — қазіргі заманда қоғамның жедел өркендеуіне білім мен ғылымның зор әсер ететіндігін, олардың ұлттық, отандық жетістіктерді әлемге танытып, жастардың санасында патриотизмді қалыптастырып, өркениет үрдістерін санаға сіңіру. Иә, жаһандану үрдісі бел алып келе жатқан қазіргі кезде Қазақстан дүниежүзілік интеграциялық процестерден оқшаулана алмайды. Бұл, ең алдымен, білім беру жүйесіне әсер етуші табиғи жағдай. Алайда жаһандану егемендігіне қол жеткізген біздің елімізде пайдасынан залалы көп болуы мүмкін деушілер бар. Қалай болғанда да алдағы уақытта оқшау, оңаша өмір сүру мүмкін емес. Қазіргі заман — бұрын-соңды болып көрмеген бәсекелестік заманы. Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2004 жылғы халыққа Жолдауының «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» деп аталуы да соны білдіреді.

Аталған меже-белеске жету үшін, даму дәрежесі жоғары елу мемлекеттің санатына ену үшін елімізде өндірістік-инновациялық, ауыл шаруашылығын өркендету, тұрғын үй мәселелерін шешу жолында қыруар шаруалар істеліп жатыр. Бір қуаныштысы — осы алып қадамдар тасасында білім-ғылым ісін жандандыру, рухани, тарихи, мәдени мұраларды игеру ісі кенже қалып қойған жоқ. Әсіресе Елбасымыздың тікелей бас-тамасымен Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының қолға алынуы — келер ұрпақ бағасын берер келелі іс-шара. Бұл бағдарламаның еліміздің әдеби-мәдени, рухани мұраларының жаңғыра, жандана түсуіне зор ықпалын тигізгеніне ел ішіндегі істеліп жатқан жұмыстар да дәлел бола алады.

Соның бір айғағы – аймақтық әдебиеттану мәселесі бұрынғыға қарағанда жедел бой көтере бастады. Оған Орталық Қазақстандағы, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі ақындық дәстүр жалғастығы, Сыр бойының жыраулық, жыршылық өнері, Атырау, Маңғыстау ақындарының шығармашылығы бойынша арнайы диссертациялардың қорғалуы, том-том кітаптардың жарық көруі нақты мысалдар бола алса керек. Сонымен бірге қазақтың ерен тұлғаларының өмірі мен шығармашылық қызметі бүгінгі заман тұрғысынан қайта қаралып, терең ғылыми-зерттеу жұмыстары жолға қойылды. Әрине, ақындар шығармашылығына тек аймақтық тұрғыдан баға берудің де кемшін тұстары бар, әйтседе мұның өткен ғасырларда ғұмыр кешкен ақындар мұрасын жинақтауға қолайлы жағдай туғызатын әдіс-тәсіл екендігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Бұл тарапта қазіргі Ақтөбе облысының шегінде өткен ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулар мұрасын жинастыру, жариялау, насихаттау, зерттеу ісі кезе қалып келеді. Қазақ жерінің қай аймағында да көрнекті ақындар бастаған дәстүрлі мектеп, әдеби орта болғанын ескерсек, бұл орны ойсырап тұрған олқылықтардың бірі. Осындай маңызды жағын ескеріп, бірінші кезекте Ақтөбе өңірінде ХІХ – ХХ ғасыр басында өмір сүрген ақындардың бес томдық шығармалар жинағын шығаруға ниет еттік. Оның алғашқы кітабын алмағайып заманда екі бірдей қоғамдық формацияны басынан өткізген, көргені көп, көңілге түйгені көл эпик ақын Нұрпейіс Байғанинге арнағанды жөн санадық.

Қабыл алыңыз, құрметті оқырман, жас буын талапкер. Мәдени мұрамызды ешқашан кір шалмасын, қашан да ту етіп көтере білейік!

**Профессор Ғалымжан НҰРЫШЕВ,
Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық
институтының ректоры**

АҚЫННЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Заманында «Екінші Жамбыл» атанған Н.Байғанин шығармалары кеңес үкіметі тұсында бірнеше рет кітап болып басылып шықты. Соңғы жинағы профессор О.Нұрмағамбетованың құрастыруымен 1991 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрді.

Еліміз тәуелсіздік алғалы Н.Байғанин шығармаларын қайыра бастыруға мүмкіндік болмады. Қолыңыздағы кітап осы кемшіліктің орнын толтыру мақсатында дайындалған-ды.

Кеңес үкіметінің саясатына орай ақынның әр жылдарда жария көрген кітаптарының мазмұн, бітімі де құбылып тұрды. 1939, 1940, 1945 жылдардағы кітаптарында советтік құрылыс, орыс-герман соғысы, «ұлы көсем, халықтар әкесі» И.В.Сталин бейнесі негізгі тақырып болды. Кейінгі жинақтарда ақын шығармалары біраз «өңделді», ал Сталинге қатысты жыр жолдары қысқартылды. Біз бұл жинаққа осы тақырыпқа қатысты кейбір өлең, толғауларын қайыра енгіздік. Ақынның эпикалық кең құлашы, өлең шығарудағы шеберлігі, небір әсем сөз кестесі сол өлеңдер ішінде жүр. Сондай-ақ Сталин туралы шығармаларды сол заманда қалам ұстағандар таласа жазды, орыстың ұлы ақыны А.Ахматова да, ұлы жазушы Пастернак та мақтады. Бүкіл дүние мойындаған Мандельштам да. Сондықтан Н.Байғанинді ол үшін кінәлаудың реті жоқ. Бұл жырлардың бүтінгі мән-маңызы саяси не басқадай мазмұнында емес, өнер туындысы екендігінде, көркем шығарма екендігінде, өлеңдік өрнегінде, шеберлік өнегесінде.

Жинаққа еніп отырған Н.Байғаниннің 1941-45 жылдардағы соғыс тақырыбына арнаған өлеңдері де биік адамгершіліктен туындаған, жасы үлкен ақсақалдың қасап майданда қан кешіп жүрген балаларына деген бата-тілегі, қор болмаса, намысын сақтаса, аман-сау елге оралса деген арман-ниеті. Ақынға керегі — қанды қырғынның тезірек біткені. Ең басты ерекшелігі озық өрнегінде.

«Сол күнгі кездесуде Нұрпейіс өзінің Сталинград жырын айтты. Нағыз жауынгерлік жыр болатын. Пафос қандай, көркемдік қандай!» — деп тамсанады өз естелігінде атақты ақынымыз Қуандық Шаңғытбаев, өткенді еске алып.

Нүрекең ішкі дүниесінің сұлулығы мен сыртқы түр сұлулығы тең келген ұлы адам болған. Алғаш көріп, жақын танысқанда қазақ зиялысы Ә.Тәжібаев оның биік адамгершілігіне, асқан мәдениеттілігіне, сабырлы, ойлы қалпына таң-тамаша қалады: «Мінеки, сол сағаттан бастап, қашан қоштасқанша менің көзім Нұрпейіс ақында болды. Бірінші аңғарғаным — Нүрекең барынша қалша, сыпайы адам. Бір отырысынан кешке дейін айнымай, аумай отыруға бар. Жантаймайды, ыңырсымайды, жөтелмейді, түкірінбейді. Екінші аңғарғаным — таза киінеді, тұла бойында олпы-солпы ештеңе жоқ. Кеудесін жапқан күмістей сақалы тап-таза. Жай отырғанда ақыннан гөрі оқыған моллаларға көбірек ұқсайды. Ол төңірегін ұзын, сабырлы көзінің астымен бағып, кезекті сөздерін қысқа-қысқа салмақтап айтады екен. Ас жегені, шай ішкені де осы ұстамдылығына жарасымды сияқты. Ащы айқайлап сөйлемейді, кенкілдеп күлмейді». Жалғыз Ә.Тәжібаев қана емес, ол туралы естелік жазғандардың бәрі де Нұрпейістің бойындағы қазақтың ескі замандардан бастау алған, атадан балаға ауысып келе жатқан асыл қасиеттерін көріп, соны кісіліктің сырлы бір үлгісі есебінде замандастарына, кейінгілерге жеткізген. Сондықтан ұлы ақын туралы естеліктердің бір парасын осы жинаққа енгізгенді жөн көрдік. Ақындықтың ғана емес, ескіден тартқан дәстүрлі кісіліктің үлгісі есебінде де.

Ақынның жыршылық өнегесі өз алдына бір төбе. Мұнда да әріден желі тартқан дәстүр сабақтастықтығының алтын арқауы бар. Н.Байғанин қазақтың мұхиттай шалқыған атақты жыршыларының ең соңғы асыл тұяғы еді. Төкпе ақын, эпик жыршы Нұрпейіс әрі әнші, әрі домбырашы да болған. Бір басына сан қилы өнер тоғысқан. О.Нұрмағамбетова оның «Қобыланды», «Құбығұл», «Алпамыс», «Төрехан», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырларын жатқа білгенін тілге тиек етсе, профессор Серік Негимов өзінің «Табаны таймас тарлан боз» атты еңбегінде бұған қоса «Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазиды» жатқа айтқанына, жыршының «Қырымның қырық батырын» білгеніне куәлік береді. Оны көзімен көрген, өнеріне қаныққан профессор Есмағамбет Исмаилов: «Нұрпейіс «Қырымның қырық батырын», Кіші жүздегі Исатай, Есет, Бекет, Көтібар батырлардың талай ұзақ жырларын, тағы сондай жырларды көп біледі», — деп таңбалаған. Нұрпейісті өз үйінде үш күн дара қонақ қылған Ә.Тәжібаев та: «Біз

өдетте «Қырымның қырық батырын» Мұрын жырау айтты дейміз. Ол рас, бірақ бұл батырларды Нұрпейістің де бір кезде айтқанын ұмытпауымыз керек», — деп жазады. Олай болса Нұрпейіс «Қырымның қырық батырын» жырлаған, білген деген тұжырым жасауға болады. Ақын репертуарындағы ол нұсқаны қағазға түсіруге 1944 жылғы 9 тамыздағы Татарстан өлкелік партия комитетінің жұмысындағы қателіктер туралы қаулы кері әсерін тигізген сыңайлы. Сол қаулы бойынша Мәскеуді шауып, Киевті өртеген Едіге және оның ұрпақтары Нұраддин, Мұса, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазифа қатысты жырлар қуғын-сүргінге түсті, кең-байтақ Советтер Одағында тоқтау салынды. Әйтседе академик Сәбит Мұқанов 1945 жылы өзі алғысөз жазған Нұрпейістің өлеңдер жинағына ақын репертуарындағы «Қарасай-Қазифа» жырының нұсқасын салып жібереді. Мұны үлкен ерлікке баламаса болмайды. Сірә, сөз танитын С.Мұқанов жырдың аса көркемдігіне қызықса керек. Әрі ол Нұрпейісті бетпе-бет көріп, жырын тыңдаған адам еді.

Кезінде Н.Байғанинге айрықша назар аударған ғалым марқұм Есмағамбет Исмайлов болатын. Ол өзінің терең мағыналы, сан қатпарлы «Ақындар» атты монографиясында Нұрпейістің жыршылығына аса жоғары баға береді. Атақты Мұрын жырау Сеңгірбаевпен қатар қояды, салыстыра зерттейді. «Қазақстанның оңтүстік батыс аудандарында батырлар жырын дамытып айтатын белгілі дәстүр, қалыптасқан жыршылық школа болғандығы анықталды. Нұрпейіс, Мұрын жыраулар осы батырлық жырды дамытып айтушы жыршы, жыраулар школаның ірі өкілдері» деген тұжырым жасайды. 1948 жылы Оразгүл Нұрмағамбетоваға Нұрпейістің артында қалған мұраларын арнайы жинауға тапсырма берген де профессор Е.Исмайлов болатын. Осы жылы ақын шығармаларын екі томдық етіп баспаға дайындатады, бірақ солақай саясаттың кесірінен профессордың қыруар еңбегі зая кетеді, өзі лауазымды қызметінен босап, қуғын-сүргінге түседі. Ал қанды қылыш қаулыға іліккен «Қырымның қырық батыры» ақыры аяқ асты қалады. Ол жөнінде профессор О.Нұрмағамбетова «Нұрпейіс — қазақтың батырлық жырын өте көп білген, көп жырлаған ақын. Бірақ ақын репертуарындағы соншалықты мол қазына кезінде түгел жазып алынбаған, хатқа түспеген» десе, Е.Исмайлов «Нұрпейіс білетін батырлар жыры толық жазып үлгерілмеді» деп үлкен өкініш білдіреді. Біз осы жинаққа кезінде С.Мұқановтың күшімен жария көрген, қазір қолға түспес жәдігерге айналған «Қарасай-Қазифаның» Н.Байғанин нұсқасын енгізіп отырмыз. Бұл нұсқа арада 50 жыл өткен соң ғана қазақ оқырмандарымен қайта қауышты.

Сондай-ақ 1939 жылы Нұрекеңнен жазып алынған, мұрағатта жатқан «Қараулектің Мамайды жоқтағаны» деп аталатын ғажайып жоқтау профессор Ғ. Нұрышевтың алқауымен тұңғыш рет жарияға жол тауып отыр. Мамай — атақты «Орақ-Мамай» жырының басты кейіпкері. Тарихта болған адам. Бұл туынды да біз құрастырып отырған жинақтың өзіндік ерекшелігін айқындайтын өлшемдердің бірі деп есептейміз.

Қазақстанда кеңес үкіметі орнаған тұста Н.Байғанин алпысқа келіп еді. Көпті көрген, ақындықтың биік шыңына шыққан жан болатын. Абыл, Махамбет, Шернияз, Нұрым, Қашаған, Ақтан, Қазақбай, Әбубәкір, Сарышолақтан үлгі алған, Сыр, Жайық өңірлерін аралаған, Орта Азия елдеріне барып, ондағы ұзан, бақсы, шайырлардан шеберлігін ұштаған хас зергер-тін.

Бұл жағдай Нұрпейіс совет өкіметінің арқасында ғана жақсы ақындар санатына кірді деген тезисті теріске шығарады. Керісінше, 60 жасқа дейінгі мол мұрасы, қажырлы кезінде шығарған озық туындылары ілтипатқа алынбай қаға берісте қалған, бірте-бірте көмескі тартып ұмытылған. Нұрпейістің «Қырымның қырық батырын», Исатай, Есет, Көтібарларға қатысты жырларды білетінін айта келіп: «Нұрпейістің бұл тарихи жырларын тыңдап отырғанда бір қайран қалатын нәрсе — оның үлкен шежіреші, тарихи ақын екендігі, көпті көрген, көпті білген қария, білімді ақын екендігі, өзінің халқының тарихын жанындай жақсы жырлайтындығы», — деп сүйсінген еді Е.Исмайлов.

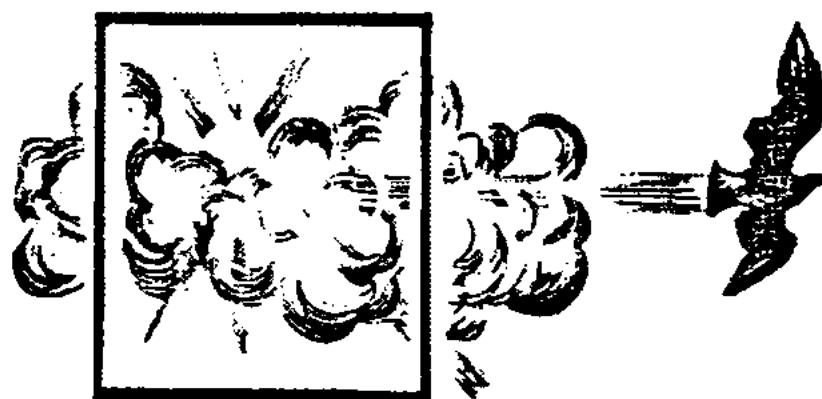
Ақынның сол кезеңнен қалған асыл мұраларының бірі — Қазақбаймен айтысы. Классикалық үлгідегі ол айтыс кезінде біраз «күзелген», әйтседе сүйегі сақталған. Бұл айтысты да біз ақынның 1945 жылғы жинағынан алдық. Кейінгідей емес, толық. Жинаққа асылдың сынығы ретінде осы айтыстың енгізгендегі мақсатымыз — алдағы уақытта ғалымдарымыздың назарына ілінер, талданар деген үміт. Мұнан тұнған тарихпен қатар, шешендіктің үлгісі, эпикалық кең құлаштың самалы есіп тұр.

Қорытып айтқанда, Н.Байғанинді оқу, игеру арқылы өткен тарихынды, айтыс пен жыршылық өнер қырларын, дәстүр-салты мен кісілік орнынды, сөз мәйегін, тіліңнің бедерін бағамдауға болады.

*Жұбаназар АСАНОВ,
Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық
институтының доценті*

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЕСТЕЛІКТЕР

Сәбит МҰҚАНОВ

НҰРПЕЙІС АҚЫН

(1945 жылғы өлеңдер жинағына кіріспе сөз)

Нүрекең қазіргі Ақтөбе облысының Байғанин ауданында 1858 жылы туады. Руы — Әлім, оның ішінде Шекті, оның ішінде Шүрен.

Нүрекеңнің әкесі — Байғана өмір бойы байдың жалшысы боп күн кешкен адам. Көп жыл жаз жаңбыр, қыс боранда жылқы баққандықтан, бертін келе Байғана аяғынан мешел боп отырып қап, қалған жасында мүтедек боп өлген.

Жеті жасында шешесінен жетім қалған жалғыз баласы — Нұрпейісті күн көрісі нашар Байғана байдың қозысын бағуға жалдайды. Сол кезден-ақ, сәби Нұрпейіс өлең-жырға, әнге, домбыраға, ертегі айтуға әуестеніп, «Әнші бала», «Ертекті бала», «Домбырашы бала» деген аттарға ие болады.

Таудың, құмның арасына қозы бағуға келген Нұрпейістің сонынан ауылдың балалары еріп кетіп, қозыларын бағып жүріп ертегілерін, әндерін тындайды. Сүйтіп жүрген кезеңде балалармен әңгімелесіп отырған Нұрпейіс қозыларына қасқыр шапқанын аңғармай қап, бір ұя қасқыр көп қозысын шығындап кетеді. Оның бұл қылығына ыза болған бай, төлеуге әкесінің жалғыз түйесін алып, баланы қаңғыртып жібереді.

Бірақ Нұрпейіс елді аралағанда қайыр сұрамайды, оның ермегі де, кәсібі де жыры мен домбырасы болады. Осы кәсіппен тамақ асыраған ол, аз уақытта халыққа дарынды ақын екенін танытып, елде «жаяу жыршы» атанады.

Кіші жүзге қараған он екі ата Байұлын, алты ата Әлім ұлын, жеті ата Жетіруды аралап жыр айтқан Нүрекең, сол кездегі қазақтың атақты ақындары Марабайға, Нұрымға, Мұратқа, Әбубәкір Кердеріге тағы басқаларға кездесіп, олардың тамаша ақындық мектебінен сабақ алады.

Еш уақытта молда алдын көрмеген, хат танымаған Нүрекең, жаңағы аттары аталған ұлы ақындардың үлгісімен, бұрын қазақ арасында айтылып жүретін ұзақ желілі батырлық жырлары: «Қобыландыны», «Қарасай-Қазиды», «Алпамысты», «Қырымның қырық батырын», тағы басқалардың өзі шығарған жүйелерін ай-

Қуандық ШАҢҒЫТБАЕВ

АЗАМАТ. АҚЫН. АТА.

1942 жылдың ноябрі. Ұлы Отан соғысының ең бір сын кезеңі. Сталинград маңына дұшпан еселеп күш-құрал төгіп, жанталасып жатыр. Барша халқымыздың қабілеті мен қайраты — майдандағы жауынгерлердің қасарысқан қайсарлығы, елдегі еңбек адамдарының табан ет, маңдай тері, ғалымдардың ой-парасаты, ақындардың отты жүрегін жарып шыққан жалынды жыр шумақтарының ызғарлы ызасы мен ұранды үні — түгелдей бір мақсатқа, қайткен күнде де жау жасағын тоқтатып, оны күйрете жеңіп шығу мақсатына қызмет етіп жатқан аса бір ауыр кез.

Осындай қысталаң, қиын апталардың бірінде Алматының Горький атындағы мәдениет бағында танк қорына қаражат жинау мақсатымен әдебиет-өнер жексенбілігі өткізілді. Астана артистері ашық алаңдарда ән салды, ақындар өлең оқыды.

Кездесуге дейін бақ ішін аралап келе жатыр ем, аллеялардың бірінде Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Қадыр Хасанов тағы да басқа таныс ақын-жазушыларға ұшырасып, сөлем бердім. Орталарында жауырыны жап-жалпақ, қалың қабақты, өзгелерден бойы едәуір биік, қапсағай қарт келеді екен. Өңіріндегі ордені аппақ жібек сақалының астынан кейде көрініп, кейде көрінбейді. Алыстан-ақ байқағам, қолындағы қара таяғын кербез сілтеп, қасындағы қосшыларын күлдіре сөйлеп келе жатқан. Қасына барғанда мен оның европаша киінген мінсіз мүсініне емес, жалын толы жіті жанарына, екі бетінің қып-қызыл нұрына айран-асыр қалдым. Ондай келбетті, ондай кербез қартты бұрын-сонды көрмеген едім.

Сәбит аға мені нұсқап:

— Нүреке, мынау сіздің балаңыз болады, Ақтөбеден, — деп таныстырды.

Әлгі пайғамбардың атақты Нүрпейіс Байғанин екенін мен сонда ғана білдім. Білдім де, үлкендердің соңына үнсіз ілесіп жүре бердім.

шырайлы жүзі өзгеше бір нұрланып сала беретін. Бұл жолы оның өңі одан да өзгеше нұрға толып, балбұл жанып кетіпті.

Мен кіріп келгенде Нүрекең:

— Айналайын-ай, келдің бе?! Осы хабар тегін емес, не деп жатыр? — деп, басын көтеріп алды.

Мен жаңа хабарды баяндап бердім. Сол сәттегі қарт ақынның түрін көрсеңіз! Жанары жасқа толып, екі иығы селкілдеп, қарт ақын ұзақ үнсіз қалды. Әрине, Нүрпейістің жағдайы маған түсінікті еді. Соғыс басталысымен ол жас жігіттей жалындап, ұлы майданға, жеңіс ісіне бойындағы бар қайраты мен алып талантын түгелдей бағыштады, қарттығына қарамай, Ақтөбенің ауылдарын аралап, жалынды жырларын айтты, жауынгерлерге жылы киім жинады, соғыстың алғашқы айларындағы сәтсіздіктер оның ақын жүрегіне атқан оқтай қадалып, жанына қатты батты. Әлгі сәтте, мүмкін, ақын атаның көз алдына сол кездер келіп, радио хабарындағы қуанышта ол өз еңбегінің де үлесі барын түсінген болар. Отанын, ел бақыты мен болашағын елжіреп сүйген қарт жүректегі қуаныш сыртқа көз жасы болып шыққан шығар.

Жоқ, жалғыз көз жасы ғана емес, ол шабытты жыр болып та шықты. Нүрекең:

— Алшы қаламынды! — деп, өзі қолына домбырасын алды.

Бір ғажабы, Нүрпейіс жаңа жырын домбыраға қосып, бастан-аяқ айтып шығатын да, кейін менің жазып алғанымды қайтадан тындап отырып, әр сөзге жаңа синоним іздейтін, кейде: «Осы бір сөз Жамбылда, Доскейде немесе Нартайда бар сияқты еді-ау», — деп, күдікті жолдарды алдыртып тастайтын.

* * *

Нүрекеңнің әзілі әдемі еді.

Үш жылдың ішінде мен оның талай жарасты әзілін, орынды қалжыңын, кейде біреудің бойындағы ұнамсыз мінездерді мінеп айтқан ащы әжуәсін көп есіттім. Бұл әжуәлардың негізінде ауыр зіл емес, жолдасқа көмектесейін, оның жаман әдеттен арылуына себепкер болайын деген ізгі ниет жататын-ды.

Жоғарыда біз Нүрекеңнің орысша сөйлей білмейтінін айттық. Бір күні Нүрекеңнің үйіне Ключевой ауданының орталығы Алға поселкесінен бетінде шешек дағы бар, мінезі оғаштау бір қызметкер келіп түсті. Кешкі астан кейін ол бір жолдасынікіне кетті де, тым кеш оралып, есік қақты. Қарт бұл кезде дәреттен жаңа келіп, енді ғана есік жапқан бойы еді. Сыртта біреудің есік қағып тұрғанын естіп:

* * *

Нұрпейіс Байғанин тамаша ақын, адамгершілігі мол азамат болумен бірге, кіршіксіз патриот еді.

1944 жылдың күзінде ол қатты сырқаттанып, Ақтөбенің түбіндегі Табантал деген жерде тұрды. Үйіне жеті сайын жолдас-жоралары, Ақтөбе жұртшылығының өкілдері келіп, денсаулығын сұрап қайтып тұратын.

Мен бір келгенде қарттың сырқаты жанына тым қатты батқанын байқадым. Әдетте келген қонағын жайдары қарсы алатын Нүрекең бұл жолы олай емес, қалың қабағы көзіне түсіп, әжімдері тереңдеп, күңгірт отырды. Мейман тарап, үй іші оңашаланғаннан кейін ол домбырасын алып, жайымен ғана шертіп отырып өзінің «Мен өлмеймін, өлмеймін» деген жырын шығарды. Бұл жырдың поэтикалық тамаша қасиеттерін айтып жатудың бұл арада қажеті аз. Себебі, ол — оның бай творчестволық мұрасының ең бір асылдарының бірі десек, асырып айтқан болмайды. Ел басына түскен ауыр сын, қаһарман халықтың жанқияр күресі, коммунизм ісінің салтанатына деген көміл сенім, туысқан Коммунистік партияға, Совет өкіметіне шексіз берілгендік — осының бәрі «Мен өлмеймін, өлмеймін» деген өлеңде толық баяндалған. Бұл Нұрпейістің соңғы шығармаларының бірі болатын. Одан кейін ақын өлеңге көп қайтып оралмады.

...Күзгі түн. Колхоз ауылы тыныштыққа шомған. Егіні жиналып болған дала еркін тыныстап, керіліп кең жатыр. Нүрекең екеуміз үй сыртында әңгімелесіп отырмыз. Не айтқаны түгелдей есімде емес, бірақ оның бақыт, ақын қуанышы, өмір мақсаты тақырыбына ұзақ әңгіме айтқанын, кесек-кесек терең пікірлер түйгенін әлі ұмытқан жоқпын.

— Аурудың аяқ алысы жақсы емес, балам, — деді ол әңгіменің ақырында. — Әлгі өлеңде «Мен өлмеймін, өлмеймін» деп мен қайта-қайта бекер айтқам жоқ. Тоқсан жасаған адамның өмірге деген асықтығы басқаға ерсі болуы да ғажап емес, бірақ мына соғыста қанша бауыр, қанша етене жақын дос-жаран, қанша боздақ жеңіс үшін құрбан болды, қанша үйдің отбасына сусып суық қайғы кірді. Қас жаудан соның есесін қайтарған күнді көрмей өлу маған қиянат боп көрінеді.

Нүрекеңнің осы әңгімесі менің жадымнан әлі күнге дейін шыққан жоқ. Дарынды адамдардың бір өзгешелігі — неғұрлым уақыт озған сайын, соғұрлым олар қомақтанып, ірейіп, барша жақсылығы жарқырай, жайнай түседі. Нұрпейіс те сол сияқты. Ол қайтыс болғалы талай-талай жылдар өтіпті. Осы ұзақ ай-

күндердің өне бойында Нұрпейіс біздің әдебиетімізбен бірге жасасып келеді, оның жырлары сахналардан айтылады, мектеп программаларынан белді орын алып келеді.

* * *

Нұрпейіс Байғанин 1860 жылы Ақтөбе облысының Темір ауданында туған. Жас кезінен-ақ өлең өнеріне бар ықыласымен беріліп, ақын атағы ел аузына тым ерте ілінеді. Әсіресе бай, молдалар «Шүрен баланың» мір оғындай мысқылынан жаман қорқарды. «Өлеңнің кілтін мен Әбубәкір Кердеріден үйрендім», — дейтін Нұрекең. — Ол оқыған адам еді ғой. Мен болсам, қысқа жіп күрмеуге келмей, оқусыз қалдым. Әттең, қолыңа қалам алып, ойыңды ақ қағазға емін-еркін төгіп отырғанға не жетсін! Домбырамен айтқан ақынға обал-ақ. Басқаны қайдам, өлең айтқанда өзім көтермешілердің ортасына түскен бәйгі аты сияқты болып отырамын. Бір жағынан домбыра асықтырады, бір жағынан көңілдегі ойың ұйқасқа сыймай қинайды. Сөйтіп екі оттың ортасында отырғанда аяғыңды шалыс басып, сөздерің шашырап, кейбір ұйқастарың қайталанып кетеді. Бұрын білмеуші едім, мұны өз өлеңімді қағаздан оқығалы сезіп жүрмін. Сондықтан, балам, сақ болайық. Жазып алғаныңды маған ізін суытпай оқып отыр. Біреу-міреу нандан ақын екен десе, масқара ғой!»

Бұл — маған Нұрекеңнің айтқан ең алғашқы да, ең соңғы да өтініші еді. Әдетте ол кішіпейіл, қуақы, көңілді боп көрінгенімен, өзіне де, өзгеге де қатал адам болатын. Әсіресе адам бойындағы кемшілік атаулыны кешірмейтін. Әлі есімде, бір күні мен біреуді ақкөңіл деп мақтадым. Сол сәтте Нұрекең жанары жалт етіп маған тіп-тіке қарап қалды. Неден жазғанымды білмей, мен де әжептәуір сасып қалдым. Үлкен психолог қой, менің жағдайымды түсініп, сәл езу тартты да:

— Балам, біреуді ақкөңіл деп бұдан былай мақтама. Ол — даттаған сөз. Ақкөңіл адам алаңғасар болады, — деді.

Нұрекеңмен бірге өткен үш жылым маған адам танудың, адам сыйлаудың үш жылдық мектебі боп қалды. Жастай жетім өссем де, осы үш жылдың ішінде ақылгөй атаның, талғампаз ақынның, байтақ халқымның со бір аяулы азаматының тәрбиесін көргенімді өз өмірімдегі үлкен бақыттың бірі деп санаймын.

Нұрекең 1945 жылғы 9 апрельде ауыр сырқаттан кейін Қызылорда қаласында қайтыс болды. Республика үкіметі марқұмның денесін Ақтөбе қаласына әкеліп жерледі. Қазір сол қалада оның сексен жасында туған жалғыз баласы Момынжан тұрады.

Дихан ӘБІЛОВ

ЖЫР ТАРЛАНЫ

I

Ақтөбеге келгеніме бүгін үшінші күн. Мұнда да көктем. Жаз лебі. Адам жаны қоңыр самалға еркелей ме, әлде самал адам жанына еркелей ме, әйтеуір бір ғажап ерке шақ.

Облыстық партия комитеті хатшысының қабылдауында болдым, мұнда бір өте игілікті жұмыспен келгенімді айттым.

— Халқымыздың, бүкіл совет халқының даңқын дүние жүзіне керемет жырлармен танытқан тоқсандағы Жамбылдың ақындығына жетпіс бес жыл толу тойы өтпек Алматыда... — дей беріп едім, басшы отырып:

— Білем! Білем. Өте жақсы жұмыс. Игі жұмыс! — деді.

— Сол тойға облыс-облыста дайындық ретінде ақындар слетін өткізіп, ақындардың ішінен ең ығай мен сығайларын ақын тойына, яғни Жамбыл тойына жіберу лайықталмақ. Сіздің облысқа Жазушылар одағы мені жіберіп еді. Шаруам осы.

Маған қарап үн қатқан жоқ, кнопканы басып қап, көмекшісін шақырып алды да, дереу аппараттағы жауапты қызметкерлерін, газет редакторын жидырып алды. Мені таныстырды. Менің келген шаруамды айтты.

— Әбілев жолдас осында, бізде ақындар слетін өткізбек боп келіпті, — деді.

Сол түні ұйықтай алмай дөңбекшіп көп жаттым. Ол — бөлменің тарлығынан емес (бір бөлмеде бір өзім), көңілімнің жарлығынан. Сөйтіп, жаңа ғана көз шырымын алып ұйықтай бергенімде есік қағылды. Таң жаңа ғана атқан кез болар. Керенаулап, кешігіңкіреп көтеріліп есік аштым. Қанафия Мұстафин екен.

Менің келген сапарымның көңілсіздікке ұшырап тұрғанына менімен бірдей қиналып жүрген досым осы Қанафия екенін сезетінмін. Екеуміз жиі-жиі кездесетінбіз.

— Тапқан сияқтымын! — деп Қанафия көңілді кірді.

— Рас па?

— Рас! Күт! Қазір алып келем.

— Атамның (Нүрекеннің) өлеңін естімегеніме үш ай болып еді. Сағынып жүр едім. Оқудан босамаймыз. Ұят та болса еріп келіп қалғаным ғой, кешірерсің, қайным! Атым Құштаргүл, — деп таныстырды ол өзін.

— Дұрыс! Келгеніңіз жөн, хош келіпсіз! — дедім.

Бір адамдық бөлмеде кендік қайдан болсын. Екі орындықтың біріне Нүрекенді, екіншісіне жаңағы Құштаргүл жеңгейді отырғызып, Қанафия, Мәселе, үшеуміз менің кереуетімде отырмыз.

Мен Нүрекеңе өзімді таныстыруды жөн көрдім. Ақтөбеге келген шаруамды айттым. Жамбыл тойына әр облыстан халық ақындары қатынасуы ғанибет екенін сөз еттім. Партия да, үкімет те, жазушылар қауымы да соны жөн көретінін баса айттым.

*Тоқсаннан асқан Жамбылым,
Жыр дүлділі даңғылым.
Тойланады екен ғой,
Құтты болсын тойларың! —*

деді Нүрекең. Лебізінен ақ жүрегі, адал тілегі таңғы самал тазалығымен еседі. Мен солай сезіндім де:

*— Олай болса, Нүреке,
Болғай деп тойда береке! —*

дей салып орнымнан тұрып, алдына барып және өлендетіп жібердім.

*Нүреке, Алматыдан сіз деп келдім,
Ақын деп сырттан естіп іздеп келдім!*

Нүрекең маған сынап қарап қойды. Байсалды да есті көне көз сенің сырыңды ғана емес, бүкіл ішінді, көкірегіңді сәтте тінтіп, ондағы бар шыныңды түгел әрі көріп, парасаттап шыққандай дана білгірлік сипат береді.

Асханадан тағам алдырып, оның соңынан күрең шай (Нүрекеңе бола) ішіп, әңгіме-дүкен құрып отырмыз. Көпті көрген Нүрекең өзінің қазіргі өмір жайын айтты. Әйелі қайтыс болғалы бірсыпыра жыл өтіпті. Одан кейін үйленбепті. Жалғыз еркек баласы бар екен. Ол осында облыстық прокурор көрінеді. Аты Ғалым, — деді. Осыдан бірер күн өткенде Ғалыммен де кездестім. Орта бойлы, дембелше, кара торы жігіт екен. Ауыз сөзге сараң. Сақтығы басым, сабырлы жігіт тәрізді. Нүрекең осы баласының қолында болғанымен тордағы көрі жолбарысқа ұқсап отыра бермей, ел-жұрт арасына барады екен. Өлең-жырдың көкірек кернеген теңіз толқынын халық ортасында сапырып, көңіл хошын табады екен. Бұған жаңағы прокурор баласы Ғалым риза емес екен.

— Қартайдыңыз, сауатыңыз болса жоқ. Өлең айтам деп бірдеме сөйлеп қойып, заңға кіріптар болып жүрерсіз. Отырыңыз! Ешқайда шықпаңыз! — дейді.

Көкірегін кернеген жыр толқын Нүрекенді отырғызбайды тыңдаушысы сағынады. Халық сүйікті жырауын сағынады. Шақырып алып кетіп отырады...

Кең әңгімелесіп отырмыз. Қанафия ғана болмаса, жас ақын ұяң мінез Мәселе де, қоңырқай жеңгей Құштаргүл де сөзге араласпайды. Жай тыңдаумен рақаттануда. Тек, анда-санда Құштаргүлдің дөңгелек қоңыр көзі мөлдірей күлімсіреп, жетімсіреп, жүрегі қуанышпен тербелгендей, екі бетінің ұшы нұрланып, бал-бұл жанады. Өлең түсінетін, ақындар жанын түсіне білетін ибадатты қазақ әйелінің жақсы парасатын аңдатады.

Нүрекен тыңдағымыз келіп отырғанын түсінулі тәрізді. Көзінің астымен бағып, қас-қабақтан сыр тыңдап алып, соған сай сөйлейді. Сабырлы да салмақты сөздері Сарыарқаның мол бітімі тәрізді келбетіне келістілік береді.

— Нүреке, — деді біраздан соң Қанафия, өзімсінген үнмен. — Дихан балаңыз бар, біз бәріміз боп жыр дәме етіп отырмыз.

Нүрекеннен бұрын Құштаргүл күлімсіреп сүп-сүйкімді болып алып:

— Атамда жыр деген көп! «Тайбурыл», «Күлбаршынды» да, «Қырық батырды» да, «Күлше қызды» да — бәрін біледі, бәрін айтады... Талай естіп рақаттанғанбыз, — деді.

Қазақы отбасының әйелі ғана емес, жаңа заманның жалынына тербеліп жайраң ашыла бастаған совет әйелінің еркін үнімен еркелей айтты.

Құштаргүлдің мұнысына қанша риза болсам да, бұрыннан бар жаттанды фольклорлық дүниелерді тыңдаумен жыраудың ақындығын танып бола ма?

— Олар белгілі ғой. Бізге Нүрекеннің өз көкірегінің күркірі керек-ау осы, ө, Қанафия?! Солай емес пе? — деп едім. Сезімтал Нүрекен:

— Жөн, шырағым! Жүйрік өзі жүгірмей өзгені жүгіртіп жүйрік атанған болып па? Мен сонша бір топ жарған жүйрік болмапын. Қаражаяулығым да жоқ. Ақын жанын басқалардан бұрын ақын түсінетіні рас болса, әлгі өлең сөзіннен түсінік алғандаймын. Түсіндім, өлең тілеп қамшылап өттің ғой мен көрінді. Жарытпасам жазғырма! Суынған бой, сұрғылт тартқан ой көрлігі болмаса, бір кезде Құлаштап сілтейтін, түйдектеп толғайтындардың өзі болмағанымен, жаман шәкірт емес еді бұл Нүрекендерің. Жарытпасам айып етпендер, қарақтарым, — деп жымыып қойды. Осы бір күлімсіреуінде көкіректегі жыр күдіретінің нұры білінгендей болды.

— Нені айт дейсіңдер, қалауларың білсін?! — деді шағын, оңтайлы қоңыр домбырасын қолына алып.

Қанафия екеуіміз бірімізге-біріміз қарай қалып едік, Нүрекең домбыраны қыл мойнынан ұстаған күйі:

*Сексендегі шайырмын,
Сауатым жоқ айыбым.
Не айтуды тілесей,
Шырақтар, соған дайынмын! —*

деп жіберді. Мен сәл ойланып қалдым. Октябрь, совет өкіметі, Ленин, халықтар достығы, жаңа заман, бақыттылық тәрізді өміріміздің тамаша тақырыптары газет-журналдарда көп жазылып еді. Бұлар жөнінде Алатау төңірегіндегі халық ақындары да көп сілтеп тастаған емес пе? Сондықтан бұл кісіге соны тақырып берсек деп ойлап отыр едім: жүйіткүді тіленген Нүрекең шыдамады білем:

*Балаларым бас қосып,
Тілесей жырдың базарын,
Бабына түскен тұлпардай,
Бауырымды мен де жазамын! —*

деп жіберді. Бұдан әрі кідіру Нүрекеңнің көңіл күйіне, көкірегінде бұлқынып «мені айт, мені айт, мені жырла!» деп отырған жыр толқынына қиянат тәрізді сезіндім де:

— Жаз шықты ғой, Нүреке, көктем туралы айтсаңыз қайтеді? — дедім.

— Көктем туралы дейсің, балам, ә? — деп ұйқыдан жаңа ояңған тарлан арыстанша ыңыранып домбыра пернесін салалы саусақтарымен басып-басып жіберіп, ішіне жел тартқан тарландай ышқына дем тартып, А-пы! — деп ақырып жіберді.

Тына қалдық. Нүрекең сілтеп берді.

*...Жаз шықты, нұр төгілді алтын күннен,
Ән шырқап, сайрайды құс неше үнмен.
Түгіндей көк мақпалдың құлпырды жер,
Бөленді айдын дала хошты гүлмен.
Қалада жұмыс қызды, еңбек тасты,
Ырыстың ұлы еңбекпен көзін ашты.
Еңбектің жаңғырыққан дабылына
Толқыған еңбек әні араласты.
Жырт жерді, сеп тұқымды дер күнінде.
Тұқымның сенім күшті өнуіне!
Күні ертең еңбегіңнің нәтижесін
Орарсың мезгілінде піскенінде! —*